

Introduction and Analysis of the Manuscript "Khutab"*

Hossein Sabzi¹ | Seyed Mahmoud Seyed Sadeghi² | Seyyed Mojtaba Hosseini³

1. Ph.D. Candidate, Department of Persian Language and Literature, Bu.C., Islamic Azad University, Bushehr, Iran. E-mail: Hosain.sabzi@iau.ir
2. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Bu.C., Islamic Azad University, Bushehr, Iran. E-mail: ss1004468@iau.ir
3. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Bu.C., Islamic Azad University, Bushehr, Iran. E-mail: dr.smho@iaubushehr.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 16 March 2025

Received in revised form 13

May 2025

Accepted 21 May 2025

Published online 08 July

2025

Keywords:

China,

Khutab,

Arba'in al-Fuqara',

Stylistic features.

ABSTRACT

Purpose: Persian manuscript catalogers who have visited cultural centers in China have mentioned a Persian book by various names: "Khutab al-Rasul," "Arba'in," and "Chehel Khutbah." They have attributed the authorship of the Arabic text of this work to Taj al-Din Hafizi Bukhari and believe that Husam al-Din ibn Ala al-Din al-Nujabadi completed its current Persian translation in 835 AH. The fundamental question of the present research is what basis supports the bibliographical information provided about this work—information that is not found in any of the available manuscripts. Furthermore, a content and stylistic analysis of the book is another objective of this research.

Method and Research: The present research adopts a descriptive-analytical approach to introduce and content-analyze the book "Khutab."

Findings and Conclusions: "Khutab" was among the "Thirteen Textbooks" for Muslims in China. Current introductions to this work are inaccurate, actually describing a different book, "Arba'in al-Fuqara." Stylistically, "Khutab" demonstrates characteristics of intermediate prose. The book's correct name is "Khutab" or "Khutabat," with Husam al-Din Ruhabadi as its Persian commentator; Husam al-Din Ala al-Din Nujabadi is a corrupted form of this name. It's a Persian commentary on Ibn Wada'an al-Mawsili's "Arba'un al-Wada'aniyya," likely composed in the late 7th century AH. The author's preference for Persian is a notable linguistic feature. Among literary devices, imagery, particularly simile, is prevalent. The core theme is death from a mystical perspective, arising from the text's rhetorical and admonitory content interacting with its sociopolitical context.

*Cite this article: Sabzi, Hossein., Seyed Sadeghi, Seyed Mahmoud., & Hosseini, Seyyed Mojtaba. (2025). Introduction and Analysis of the Manuscript "Khutab". *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 28 (57), 143-166. <http://doi.org/10.22103/jll.2025.24985.3189>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jll.2025.24985.3189>

EXTENDED ABSTRACT

1. Introduction

One of the long-standing traditions within the spiritual heritage of the Sufis is the compilation of works known as *Arba'in* or *Forty Hadiths*. This practice—rooted in a well-known Prophetic tradition that emphasizes the merit of preserving and transmitting forty hadiths—spread throughout the Islamic world, including the East, where it gained significant acceptance among Muslims. Among the Persian works authored in this tradition is a book titled *Khutab*. This book is recognized as one of the "Thirteen Textbooks" historically used for religious education among Chinese Muslims. Despite its considerable prominence in China and Transoxiana, *Khutab* has remained largely neglected and virtually unknown in Iranian literary and academic circles.

2. Methodology

The present study adopts a descriptive-analytical approach to introduce and analyze the content and stylistic features of the book *Khutab*.

3. Discussion

Our knowledge of *Khutab* is limited to a handful of brief bibliographic references. Iraj Afshar was the first researcher to mention the existence of a manuscript of *Khutab* in Chinese libraries, stating:

“Another book is *Arba'un*, also known as *Khutab al-Rasul*. Its Arabic original was authored by Tajuddin Hafizi Bukhari, and Hussamuddin ibn Alaaddin al-Nujabadi completed its Persian translation in the year 835 AH.” (Afshar, 1360: 93)

Afshar notes having seen copies of this book in Peking University, the Great Mosque, and the Islamic Association. He then proceeds to describe its contents:

“The translator includes many Persian verses in the text, quoting specifically from Roknuddin Maqamati... The translator states that Sheikh Hossein, a disciple of Borhanuddin Sagharji, requested him to undertake this translation.” (Afshar, 1360: 93)

Subsequent Iranian scholars of manuscripts—such as Mohammad Taqi Daneshpazhoo and Seyyed Mahmoud Marashi Najafi—after viewing this manuscript in China, repeated this exact information in their descriptions (see Daneshpazhoo, 1362: 1006; Marashi Najafi, 1389: 23).

In all existing bibliographic sources, only one book is cited, albeit under various names such as *Arba'un* and *Khutab al-Arba'in*. Although both contain forty hadiths of the Prophet (PBUH) and were used as instructional texts in China, they differ fundamentally in several respects: the topics of the hadiths, the original compiler, the date of composition, and the identity of the Persian commentator. Chinese scholar Feng Jin Yuan, in his book *Islamic and Iranian Culture in China* (Feng, 1377: 105), clearly demonstrates that these are two entirely separate works—*Arba'un* and *Khutab*.

It was previously assumed that the hadiths interpreted in *Khutab* were compiled by Tajuddin Hafizi Bukhari and that the Persian translation was prepared by Hussamuddin ibn Alauddin al-Nujabadi, a disciple of Borhanuddin Sagharji, in 835 AH at the request of Sheikh Hossein (Afshar, 1360: 93). However, a critical review of more recent research—including works by Aref Noushahi (Noushahi, 1390: 337), Seyyed Ahmad Hosseini (Al-Hosseini, 1406 AH: 4), and the manuscript *Arba'in al-Fuqara* (Sadra'i-Kho'i & Hafeziaan, 1388, Vol. 1: 289)—shows that this information actually pertains to another work titled *Arba'un*.

Regarding the spiritual guide (*pir*) of the author, there is no explicit information. The claim that Hussamuddin ibn Alauddin al-Nujabadi was a disciple of Borhanuddin Sagharji is demonstrably incorrect, as he was in fact the Persian commentator of *Arba'in al-Fuqara*, not *Khutab*, which is the subject of this research.

Likewise, the frequently cited composition date of 835 AH is inaccurate. This date corresponds to the composition of *Arba'in al-Fuqara*. Within *Khutab*, neither the author nor the scribe provides any indication of the date of authorship or transcription.

From an orthographic standpoint, the text blends archaic and more modern spelling conventions. However, the scribe or author leans notably toward older orthographic features—what may be termed “first-period” orthography. This analysis offers valuable insight into the age and writing practices of the time.

The stylistic analysis of the book covers linguistic, literary, and intellectual aspects. On the **phonological** level, notable features include the transformation of /id/ to /it/, vowel shifts, and phoneme reductions. On the **lexical** level, the text displays extensive use of Arabic terminology, ancient Transoxianan vocabulary, and sensory or imagistic language to express abstract concepts. At the **syntactic** level, key features include concise sentence structures, the use of third-person singular pronouns for inanimate objects, and the omission of plural verb endings.

On the **literary** level, a range of rhetorical devices is employed, including simile, metaphor, metonymy, synecdoche, alliteration, and quotation. Finally, at the **intellectual** level, the study considers the religious, mystical, and socio-historical contexts of the work, highlighting the central theme of **death-awareness** that runs through the text.

4. Conclusion

Khutab—a Persian text central to the religious education of Chinese Muslims—has long suffered from misidentification. Its title, commentator, date of composition, and hadith sources have repeatedly been confused with those of *Arba'in al-Fuqara*. In reality, *Khutab* is a Persian commentary and mystical interpretation of Ibn Wada'an's *Khutab al-Arba'in*, in which the commentator, in line with Sufi tradition, elaborates on the *Arba'un al-Wada'aniyya*.

Based on internal evidence, *Khutab* likely dates to the **late 7th century AH** (late 13th century CE). From a **linguistic** standpoint, features such as the phonological shift from "id" to "it," abbreviated syntactic structures, and the use of Transoxianan vocabulary point to a strong tendency toward Persianization. **Literarily**, the text frequently employs imagery, especially **similes**. **Rhetorically**, it features consistent use of **alliteration (saj‘)** and **intertextual references (tazmin)**. **Intellectually**, the dominant theme of **death**, viewed through a mystical lens, emerges from the text’s admonitory tone and the sociopolitical backdrop of its composition.

معرفی و تحلیل نسخه خطی «خُطَب»*

حسین سبزی^۱ | سید محمود سید صادقی^۲ | سید مجتبی حسینی^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران. رایانامه: Hosain.sabzi@iau.ir

۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران. رایانامه: ss1004468@iau.ir

۳. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران. رایانامه: dr.smho@iaubushehr.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

زمینه: فهرست‌نگاران نسخ خطی فارسی که از مراکز فرهنگی چین بازدید کرده‌اند، از کتابی فارسی با نام‌های متعدد «خُطَب‌الرسول»، «أربعین» و «چهل خطبه» نام برده‌اند. آنها، تألیف متن عربی این اثر را به تاج‌الدین حافظی بخاری نسبت داده‌اند و معتقدند که حسام‌الدین بن علاء‌الدین النوجابادی در سال ۸۳۵ هجری، ترجمه فارسی کنونی آن را به پایان رسانده‌است. پرسش اساسی پژوهش حاضر این است که اطلاعات کتاب‌شناختی ارائه شده درباره این اثر - که در هیچ یک از نسخه‌های خطی در دسترس، یافت نمی‌شود - بر چه مبنایی استوار است. افزون بر این، بررسی و تحلیل محتوایی و سبکی کتاب از دیگر اهداف این پژوهش است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۳۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۱۷

روش: پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی به معرفی و بررسی محتوایی کتاب «خُطَب» می‌پردازد.

کلیدواژه‌ها:

چین،

خُطَب،

أربعین الفقراء،

ویژگی سبکی.

یافته‌ها: کتاب «خُطَب» یکی از «سیزده جلد درسی» مسلمانان چین بوده‌است. معرفی‌های صورت گرفته از این کتاب کاملاً نادرست و در واقع مربوط به کتاب دیگری با نام «أربعین الفقراء» است. از نظر سبکی، کتاب دارای شاخصه‌های نثر بینابین است.

نتایج: نام اصلی کتاب «خُطَب» یا «خُطَبات» است. شارح فارسی آن حسام‌الدین روح‌آبادی است و حسام‌الدین علاء‌الدین نوجابادی، شکل تحریف‌شده همین نام است. این کتاب شرح فارسی کتاب «أربعون الودعانية» ابن ودعان موصلی است. تاریخ تقریبی تألیف این اثر اواخر قرن هفتم است. گرایش نویسنده به فارسی‌نویسی، برجسته‌ترین ویژگی زبانی این متن به شمار می‌رود. بیشترین استفاده در میان صنایع ادبی از صورخیال، به ویژه تشبیه، صورت گرفته‌است. محوری‌ترین اندیشه، مفهوم مرگ با نگرشی عرفانی است که از تعامل محتوای خطایی و اندرزی کتاب و بافت سیاسی-اجتماعی آن دوره پدید آمده‌است.

* استناد: سبزی، حسین؛ سید صادقی، سید محمود؛ و حسینی، سید مجتبی. (۱۴۰۴). معرفی و تحلیل نسخه خطی «خُطَب». *شهرپژوهی ادب فارسی*، ۲۸ (۵۷)، ۱۶۶-۱۴۳.

۱- مقدمه

یکی از سنت‌های دیرینه در میراث معنوی متصوفه، نگارش آثاری موسوم به «آربعینیات» یا «چهل حدیث» است. این سنت که ریشه در حدیث مشهور نبوی با مضمون فضیلت حفظ و نقل چهل حدیث دارد، انگیزه‌ای شد تا علمای مسلمان به تألیف کتاب‌هایی در قالب چهل حدیث بپردازند و واژه «آربعین» را به عنوان بخشی از عنوان آثار خود برگزینند. آربعین‌نویسی که در آغاز منحصر به جمع‌آوری و شرح چهل حدیث بود، در ادب فارسی رویکردی موضوعی (یعنی جمع‌آوری احادیث پیرامون یک موضوع) پیدا کرد و در نقاط مختلف جهان، از جمله مشرق زمین، گسترش یافت و مورد اقبال مسلمانان آن مناطق قرار گرفت.

در قرن‌های ششم و هفتم همزمان با گسترش نفوذ زبان فارسی در سرزمین چین، جلوه‌های دیگر فرهنگ ایرانی، به‌ویژه تصوف، نیز به این منطقه راه یافت. نیاز به متون آموزشی به زبان فارسی برای تعلیم مریدان و نوآموزان طریقت، موجب تألیف فرهنگ‌ها و کتاب‌هایی به زبان فارسی گردید (ن.ک: امام، ۱۳۹۱: ۲۱۲-۲۱۷). یکی از کتاب‌های فارسی تألیف شده در چین یا ماوراءالنهر با موضوع آربعین‌نویسی، کتابی با عنوان «خُطَب» است. این کتاب یکی از «سیزده جلد درسی» به شمار می‌رود که برای سالیان متمادی در آموزش‌های دینی در چین - که از آن با عنوان «تعلیمات مسجدی» یاد می‌کنند - به‌عنوان یک منبع آموزشی در حوزه تصوف به کار می‌رفته است. این اثر، با وجود شهرت قابل توجه در مناطق چین و ماوراءالنهر، در فضای ادبی ایران مهجور و ناشناخته باقی مانده است.

۱.۱- بیان مسئله

کتاب «خُطَب» از متون آموزشی مهم برای مسلمانان چین، جایگاه ویژه‌ای در تاریخ فرهنگی این جامعه داشته است. با این حال، بررسی‌های صورت گرفته پیرامون این اثر تاکنون با کاستی‌ها و اشتباهات بسیاری همراه بوده است. پژوهش حاضر با هدف رفع این نارسایی‌ها و دستیابی به درکی دقیق‌تر از کتاب «خُطَب» انجام شده است. یافته‌های این تحقیق، اطلاعات تازه‌ای را آشکار می‌سازد که با داده‌های پیشین همخوانی ندارد و ابعاد جدیدی از این اثر ارزشمند را روشن می‌کند.

۲.۱- پیشینه پژوهش

بر اساس بررسی‌های انجام شده، تا کنون تنها یک پژوهش مستقل در زمینه کتاب «خُطَب» صورت گرفته است. شی یو وانگ (Shi Yuwang)، دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه تهران، در پایان‌نامه خود با عنوان «معرفی و بررسی کتاب شرح خطب آربعین / متنی دینی و عرفانی از چین متعلق به اوایل سده نهم هجری قمری» (۱۳۹۸)، به معرفی و تحلیل این اثر پرداخته است. با این حال، پژوهش مذکور (چنانچه در ادامه این نوشتار خواهد آمد) عمدتاً متکی بر نقل قول از منابع دیگر بوده و به همین دلیل، در سطح یک بررسی مقدماتی با برخی اطلاعات گمراه‌کننده درباره کتاب باقی مانده است.

۳.۱- اهمیت و ضرورت پژوهش

به‌طور کلی، معرفی و بررسی نسخه‌های خطی فارسی به دلیل نقش بی‌بدیل آن‌ها در حفظ و انتقال میراث ادبی، فرهنگی، تاریخی و دیگر حوزه‌های دانش، از اهمیتی بنیادین برخوردار است. به طور خاص، نگارش این اثر در گستره جغرافیایی ماوراءالنهر یا چین، سبب شکل‌گیری ویژگی‌های زبانی و واژگانی منحصر به فردی در آن شده است.^۱ بررسی این خصوصیات می‌تواند زوایای

جدیدی از تاریخ تطوّر زبان فارسی را آشکار سازد و زمینه را برای بررسی‌های گونه‌گونی (گونه‌شناسی) زبان فارسی در بسترهای جغرافیایی متفاوت فراهم آورد.

همچنین تحلیل محتوای این اثر، که در حوزه متون دینی و عرفانی جای می‌گیرد، می‌تواند در شناخت اندیشه‌های دینی و عرفانی در گستره تمدن ایرانی کمک شایانی نماید.

۲- بحث

اطلاعات ما درباره کتاب «خُطَب»، به چند اشاره کوتاه کتابشناختی محدود می‌شود. ایرج افشار نخستین محقق است که به وجود این نسخه خطی در کتابخانه‌های چین اشاره کرده است. او در مقاله «دو کتاب نادیده در چین» به این کتاب پرداخته و می‌نویسد: «کتاب دیگر «أربعون» است که «خطب الرسول» هم بر آن نام نهاده‌اند. اصل عربی آن، تألیف تاج‌الدین حافظی بخاری بوده و حسام‌الدین بن علاء‌الدین النوجابادی، در سال ۸۳۵، ترجمه حاضر را به زبان فارسی بر جای گذارده است.» (افشار، ۱۳۶۰: ۹۳). ایشان پس از معرفی کتاب بیان می‌دارند که نسخه‌هایی از این کتاب را در دانشگاه پکن، مسجد جامع و انجمن اسلامی مشاهده کرده است. سپس به بررسی متن کتاب می‌پردازد: «مترجم در این متن، ابیات زیادی به فارسی می‌آورد و مخصوصاً اشعاری فارسی از رکن‌الدین مقاماتی نقل کرده است... مترجم گوید که او را شیخ حسین که از مریدان برهان‌الدین ساغرچی بود، بدین ترجمه وادار کرد.» (افشار، ۱۳۶۰: ۹۳). بعدها، ایرج افشار در انتهای کتاب «خطای نامه» و در مبحث معرفی نُسخ خطی فارسی در چین، به معرفی مفصل‌تر این کتاب می‌پردازد و تصویری از صفحه نخست کتاب را می‌آورد که دقیقاً با تصویر صفحه نخست نسخه مورد بررسی ما یکسان است (ن.ک: خطایی، ۱۳۷۲: ۴۴۸-۴۶۳).

نسخه‌شناسان ایرانی دیگری مانند محمدتقی دانش‌پژوه و سید محمود مرعشی نجفی که موفق به دیدن این کتاب در چین شده‌اند، نیز دقیقاً همین اطلاعات افشار را در توصیف این نسخه آورده‌اند (ن.ک: دانش‌پژوه، ۱۳۶۲: ۱۰۰۶ و مرعشی نجفی، ۱۳۸۹: ۲۳).

سرانجام، شی یووانگ در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «معرفی و بررسی کتاب شرح خُطَب اربعین / متنی دینی و عرفانی از چین، متعلق به اوایل سده نهم» به معرفی و بررسی این نسخه می‌پردازد و در مورد نام کتاب، شارح فارسی، سال تألیف و اصل احادیثی که شارح فارسی کتاب به شرح عرفانی آن‌ها پرداخته است، همین اطلاعات اساتید افشار و دانش‌پژوه را مبنای پژوهش خود قرار می‌دهد و از اینکه اطلاعات ارائه شده درباره کتاب را در هیچ‌کدام از دو نسخه‌ای که در اختیار دارد نمی‌بیند، اظهار شگفتی می‌کند و احتمال می‌دهد که نسخه‌های در اختیار وی، دارای افتادگی باشند:

«تا زمانی که سایر نسخه‌های موجود از این اثر پرمخاطب در چین بررسی نشده است، تنها راهی که با احتیاط به سراغ آن می‌رویم، اعتماد ناگزیری است که به مطالب دانش‌پژوه خواهیم کرد. او تنها کتابشناسی است که موفق شد چندین نسخه از این اثر را در چین بررسی کند و احتمالاً در آغاز یا انجام یکی از همین نسخه‌ها بود که به این یافته‌ها برخورد» (یووانگ، ۱۳۹۸: ۵۱).

همان‌طور که اشاره شد، در تمامی اطلاعات کتابشناختی موجود درباره این کتاب، فقط از یک کتاب، نام برده می‌شود، اما برای آن، نام‌های مختلف «أربعون»، «خُطَب الرسول»، «خُطَب اربعین» و «شرح خُطَب» ذکر شده است و اصل احادیثی که مترجم فارسی کتاب به شرح و تفسیر آنها پرداخته است را تألیف تاج‌الدین حافظی بخاری دانسته‌اند و مترجم فارسی آن را، حسام‌الدین بن علاء‌الدین النوجابادی، از مریدان برهان‌الدین ساغرچی ذکر کرده‌اند که به سفارش شیخ حسین در سال ۸۳۵، ترجمه حاضر را، به زبان فارسی به انجام رسانیده است.

در ادامه این بحث، اثبات خواهیم کرد که اطلاعات یادشده در بالا، درباره معرفی کتاب «خُطَب» به کلی نادرست و در واقع مربوط به کتاب دیگری با عنوان «أربعون» است.

اگرچه کتاب‌های «أربعون» و «خُطَب» هر دو شامل چهل حدیث از پیامبر اسلام (ص) هستند و در چین به عنوان کتب درسی مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند، با این وجود بین این دو کتاب در موضوعات احادیث، مؤلف اصل احادیث، سال تألیف و همچنین شارح فارسی آن‌ها تفاوت‌های اساسی وجود دارد.

فنگ جین یوان (*Feng Jinyuan*) یکی از پژوهشگران چینی در کتاب خود با عنوان «فرهنگ اسلامی و ایرانی در چین» به تدریس کتاب‌های حوزوی به زبان فارسی در این کشور اشاره می‌کند. او در ادامه، با ذکر چند کتاب فارسی، این موضوع را تا حدودی روشن می‌سازد که ما با دو اثر کاملاً متفاوت با نام‌های «أربعون» و «خُطَبَات» مواجه هستیم، نه یک کتاب واحد. او می‌نویسد: «متون درسی در حوزه‌های علمیه بیشتر به زبان فارسی است، از جمله «خُطَبَات»، «أربعون»، «گلستان»، «مرصاد»، «حسینی» و غیره.» (فنگ، ۱۳۷۷: ۱۰۵). این محقق همچنین به این نکته اشاره می‌کند که هر منطقه و هر فرقه اسلامی در چین دارای کتاب‌های مخصوص به خود بوده است. این امر می‌تواند مؤید تعلق داشتن این دو کتاب («أربعون» و «خُطَبَات») به مناطق و فرقه‌های خاص باشد. او در این باره می‌نویسد: «هر منطقه و هر فرقه، کتب خاص خود را دارد.» (فنگ، ۱۳۷۷: ۲۵۱). در ادامه، در مبحث کتاب‌های درسی، این محقق ضمن نام بردن از «سیزده جلد درسی»، به معرفی آن‌ها می‌پردازد. او درباره کتاب «خُطَبَات» می‌نویسد: «خُطَبَات، کتابی است به زبان فارسی که به شرح و تفسیر چهل حدیث نبوی می‌پردازد. مؤلف و ویراستار این احادیث ابن ودعان است اما مترجم فارسی آن ناشناخته است.» (فنگ، ۱۳۷۷: ۲۵۲). بلافاصله پس از معرفی کتاب «خُطَبَات»، به معرفی اثر دیگری با عنوان «أربعون» می‌پردازد و می‌نویسد: «أربعون نیز به زبان فارسی و نگاشته حسام الدین است و به شرح و تفسیر چهل حدیث نبوی می‌پردازد. اما تفاوت آن با خُطَبَات در گرایش مکتبی آن‌هاست؛ به این ترتیب که «خُطَبَات» به مکتب «دائوئی»^۲ گرایش دارد، در حالی که «أربعون» متمایل به مکتب «لی»^۳ است.» (فنگ، ۱۳۷۷: ۲۵۲-۲۵۳). این تفکیک صریح از سوی یک محقق چینی، بر تمایز بنیادین این دو اثر تأکید می‌کند.

اکنون این پرسش مطرح می‌شود که منشأ این اشتباه در تعمیم مشخصات یک کتاب به دیگری از کجا نشأت گرفته است؟ همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، سنت أربعین‌نگاری یا نگارش أربعینیات، یکی از موضوعات مورد توجه عرفا و متصوفه بوده است. حدیث مشهور پیامبر اسلام (ص) در فضیلت أربعین‌نگاری، انگیزه‌ای قوی در میان علمای جهان اسلام در مناطق مختلف اسلامی و غیراسلامی ایجاد کرد تا آثار متعددی را با موضوع چهل حدیث به نگارش درآورند و تمایل فراوانی به استفاده از واژه «أربعین» در نام‌گذاری آثار خود نشان دهند. این آثار معمولاً با نام مؤلف از یکدیگر متمایز می‌شدند و افزون بر آن، احادیث چهل‌گانه‌ای که در این کتاب‌ها گردآوری می‌شد، از نظر موضوعی نیز با یکدیگر تفاوت داشتند. در خصوص کتاب «أربعون» مورد بحث، سه محقق به آن اشاره کرده‌اند که بررسی دیدگاه‌های ایشان می‌تواند به روشن شدن ابعاد این موضوع کمک نماید.

عارف نوشاهی در کتاب «فهرست نسخه‌های خطی آرشیو ملی پاکستان»، از کتابی با نام «چهل حدیث» یاد می‌کند و مشخصات آن را چنین شرح می‌دهد: «شارح: حسام الدین بن علاءالدین روح‌آبادی (دیباجه)، متخلص به «حسام»، متن عربی حدیث همراه با ترجمه فارسی، آمیخته با ابیات» (نوشاهی، ۱۳۹۰: ۳۳۷). وی در ادامه، آغاز یکی از خطبه‌های آن را نقل می‌کند: «الْحَدِيثُ التَّاسِعَ عَشَرَ مِنْ عَائِشَةَ الصِّدِّيقَةَ... قَالَتْ مَا شَبِعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ... مِنْ خُبْرِ الشَّعِيرِ...»^۴ چنین روایت می‌فرماید که آن هادی راه‌نمای راه شریعت...» (نوشاهی، ۱۳۹۰: ۳۳۷). پس از آن، بیتی از سروده‌های شارح فارسی این اثر، که خود نیز دستی در شعر و ادب داشته و تخلص «حسام» را برای خود برگزیده است، نقل می‌گردد:

دعای حسام، این که در ختم کار ز اغوای شیطان، امانم ببخش

(نوشاهی، ۱۳۹۰: ۳۳۱)

افزون بر آنچه پیش‌تر بیان شد، سید احمد حسینی در یکی از آثار خود با معرفی کتابی با عنوان أربعین الفقرا و ارائه توضیحاتی درباره آن، به جنبه‌ای دیگر از این موضوع پرداخته است. «أربعین الفقراء: تالیف حسام الدین بن علاء‌الروح الآبادی، شرح أربعین

حَدِيثِ الْحَافِظِيِّ الْبَخَّارِيِّ (لَعَلَّهُ مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي الْفَتْحِ الْبَخَّارِيُّ الْحَافِظُ) فِي فَضْلِ الْفَقْرِ وَالْفُقَرَاءِ وَأَوْلِيَاءِ اللَّهِ، الْأَحَادِيثُ تُشْرَحُ بِالنُّثْرِ وَالشَّعْرِ الْفَارِسِيِّ، حَسَبَ الْمَصْطَلِحَاتِ الصُّوفِيَّةِ السُّنِّيَّةِ، يَبْدُو أَنَّ الْحَافِظِيَّ هَذَا أَسْتَاذُ الشَّارِحِ فِي مُقَدِّمَةِ بَيْتِ تَجَلُّهِ وَاحْتِرَامِهِ، مَعَ التَّصْرِيحِ بِأَنَّ الشَّرْحَ دُونَ بَطْلَبِ مِنَ الشَّيْخِ حُسَيْنِ عَارِفٍ. أَوْلُهُ: حَمْدٌ وَ مَحْمُودٌ^۵ (الحسيني، ۱۴۰۶: ۶۰).

همچنین، ثبت نسخه‌ای خطی از اربعین الفقراء در کتاب «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله‌العظمی گلپایگانی»، مؤید این ادعاست و هرگونه ابهامی را از میان می‌برد. مشخصات این نسخه چنین است: «اربعین الفقراء: روح‌آبادی، حسام‌الدین علاء‌الدین، شرح اربعین حدیث حافظی بخاری است در فضل فقر و فقراء و اولیاء‌الله به نظم و نثر فارسی با استفاده از اصطلاحات صوفیان که به درخواست شیخ حسین عارف نگاشته‌است. مؤلف از اشعار سروده خود هم استفاده می‌کند. حدیث اول که امام علی (ع) از پیامبر نقل کرده چنین است: «لِكُلِّ شَيْءٍ مِفْتَاحٌ وَ مِفْتَاحُ الْجَنَّةِ حُبُّ الْمَسَاكِينِ وَ الْفُقَرَاءِ»^۶ (صدرایی‌خویی؛ حافظیان، ۱۳۸۸، ج ۱: ۲۸۹). در ادامه آغاز این نسخه (یعنی اربعین الفقراء) نیز ذکر شده است: «آغاز: بسم‌الله احمد محموداً حمد و اصطفتی، پس او نبی عربی محمد است. مصطفی پیش از هم، پیش از همه، خصوصاً اگر چه از علو همت آخر زمان...» (صدرایی‌خویی؛ حافظیان، ۱۳۸۸، ج ۱: ۲۸۹). و «انجام» آن:

گرچه بی‌شرح است، دارد صد رواج لیک، بعضی را بود این احتیاج
زلتماس آن فقیر باصفا وعده بود، الحمدلله شد وفا

(صدرایی‌خویی، حافظیان، ۱۳۸۸، ج ۱: ۲۸۹)

با توجه به توضیحات ارائه شده، می‌توان چنین نتیجه گرفت که نسخه‌های خطی «چهل حدیث» موجود در آرشیو ملی پاکستان، «اربعین الفقراء» موجود در کتابخانه حاج هدایتی قم و کتابخانه گلپایگانی همگی یک اثر واحد هستند و بدون شک همان کتابی است که «فنگ جین‌یوان» از آن با عنوان «اربعین» نام می‌برد. «اربعین الفقراء» در حقیقت شرحی فارسی است بر احادیث حافظی بخاری که موضوع محوری احادیث آن، فضیلت و منزلت فقر و فقرا می‌باشد. شارح فارسی این اثر حسام‌الدین روح‌آبادی بوده و شخصی به نام شیخ حسین، او را به نگارش آن ترغیب نموده است. از طرف دیگر شواهد حاکی از آن است که توضیحات اساتید افشار، دانش‌پژوه و سایر محققان درباره نسخه خطی رویت‌شده در چین، دقیقاً به همین نسخه خطی «خُطْب» مورد مطالعه ما مرتبط می‌شود نه به کتاب «اربعین الفقراء». دلیل قاطع بر این مدعا، انتشار تصویر صفحه نخست آن نسخه در کتاب «خطای نامه» توسط استاد افشار است (ن.ک: خطایی، ۱۳۷۲: ۴۵۱). اطلاعات ارائه شده توسط افشار و دیگران درباره مؤلف، شارح و سال تألیف این کتاب، به وضوح نادرست بوده و در حقیقت مربوط به کتاب «اربعین الفقراء» است. گرچه هر دو کتاب («خُطْب» و «اربعین الفقراء») در سنت اربعین‌نگاری جای می‌گیرند، اما از نظر زمان نگارش تفاوت قابل توجهی دارند؛ «اربعین الفقراء» حدود صد و پنجاه سال پس از تألیف «خُطْب» به رشته تحریر درآمده است. علاوه بر این، باید توجه داشت که «خُطْب اربعین» یا «خُطْب الرسول»، نام کتاب دیگری به زبان عربی است که توسط «ابن ودعان» (متوفی ۴۹۴ هجری)، قاضی و محدث سنی مذهب، تألیف شده و مشتمل بر چهل خطبه از رسول اکرم (ص) می‌باشد. مؤلف کتاب «خُطْب» مورد بررسی، به شرح و تفسیر فارسی همین چهل خطبه پرداخته و در مواضع متعددی از اثر خود به این موضوع اشاره کرده است. به عنوان نمونه، در آغاز کتاب می‌نویسد: «شکسته [یعنی مولف اثر] را صدیقی اشارت فرمود، به ترجمه «خُطْب اربعین» که از مشاهیر احادیث سید المرسلین است، صلی الله علیه وعلی آله اجمعین» (بی‌نام، بی‌تا: ۱).^۷ بنابراین، می‌توان با اطمینان نتیجه گرفت که اطلاعات استاد افشار، دانش‌پژوه و مرعشی نجفی درباره نسخه خطی دیده شده در چین، در آن بخش از توضیحات که به محتوای کتاب می‌پردازند، مربوط به کتاب «خُطْب» است، اما آن قسمت که مشخصات مؤلف، شارح و تاریخ تألیف را ارائه می‌دهد، در واقع مربوط به کتاب «اربعین الفقراء» است. به عبارت دیگر، این محققان هر دو کتاب را به اشتباه یکی انگاشته‌اند.

۱.۲- نام کتاب

مطابق با پژوهش فنگ جین یوان (ن.ک: فنگ، ۱۳۷۷: ۱۰۵)، نام اصلی این کتاب «خُطَب» یا «خُطَبَات» است. این ادعا با بررسی عنوان مندرج در کتیبه‌های دو نسخه از سه نسخه خطی موجود که در دسترس نگارنده قرار دارد، تا حدودی تأیید می‌گردد؛ زیرا در هر دوی این نسخه‌ها عنوان «خُطَب» و «خُطَبَات» ذکر شده است.^۸ با این حال، این الحاق عنوان احتمالاً توسط کاتب صورت گرفته است. کتاب، با مقدمه‌ای مختصر آغاز می‌شود، در این مقدمه، به سیاق بسیاری از آثار متصوفه، اشاره شده است که اثر حاضر به سفارش یکی از دوستان و در شرح «خُطَب‌الاربعین» تدوین یافته است: «شکسته را صدیقی اشارت فرمود به ترجمه خُطَب‌الاربعین که از مشاهیر احادیث سیدالمرسلین است» (بی‌نا، بی‌تا: ا.ر). در این مقدمه، مؤلف هیچ نام مشخصی برای شرح خود ذکر نمی‌کند و صرفاً به موضوع آن، یعنی شرح خُطَب‌الاربعین، اشاره می‌نماید. بنابراین، تفاوت میان عنوان ذکر شده در کتیبه‌های دو نسخه و عدم تصریح به نام اثر در کتیبه نسخه اساس، مسئله‌ای قابل تأمل است. این امر می‌تواند فرضیه‌هایی را مطرح سازد؛ از جمله اینکه عنوان «خُطَب» یا «خُطَبَات» نامی متأخر باشد که در گذر زمان بر این مجموعه اطلاق شده است.

۲.۲- اصل احادیث

ابن ودعان موصلی (۴۹۴ ق)، قاضی و محدث اهل سنت، کتابی با عنوان «أربعون الودعانية» تألیف کرده است. این اثر شامل چهل حدیث منتخب از چهل خطبه‌ی پیامبر اسلام (ص) است که مؤلف به شرح لغوی آن‌ها نیز پرداخته است. این کتاب در بین علمای شیعه و سنی معروف و شناخته شده بوده است. با این حال، علمای اهل سنت سخت بر او تاخته‌اند «مهمترین انتقاد این بوده است که این مجموع احادیث، ساخته شخص دیگری است به نام «زید بن رفاعه الهاشمی» که او را نیز به دروغ پردازی و گرایش به فلسفه متهم دانسته‌اند» (انصاری قمی، ۱۳۹۶: ۴). ولی با تمام این اوصاف، «أربعون الودعانية» در گستره‌ی وسیعی از سرزمین‌های اسلامی و غیراسلامی از شهرت و اعتبار برخوردار بوده است. اصل احادیث عربی موجود در این کتاب، که شارح به شرح فارسی آن‌ها پرداخته است، مستقیماً از کتاب «أربعون الودعانية» ابن ودعان گرفته شده است؛ نه از تاج‌الدین حافظی بخاری، آن‌طور که برخی از معرفی‌کنندگان این کتاب عنوان کرده‌اند (ن. ک: افشار، ۱۳۶۰: ۹۳). تطابق کامل ترتیب قرارگیری خطبه‌ها در این کتاب با «أربعون الودعانية» ابن ودعان (ن. ک: ابن ودعان، ۱۴۰۱ ق) این موضوع را تأیید می‌کند. افزون بر این، موضوع تمامی احادیث مندرج در کتاب «أربعین الفقرا» به فضیلت فقر و فقرا اختصاص دارد، در حالی که در کتاب مورد بررسی ما (یعنی خُطَب)، تنها در یک خطبه به این موضوع پرداخته شده است.

۳.۲- شارح فارسی کتاب

بنا به گفته تمامی معرفی‌کنندگان نسخه خُطَب، شارح فارسی این کتاب حسام‌الدین علاء‌الدین نوجابادی است؛ با این حال، به نظر می‌رسد این نام، صورت تحریف‌شده حسام‌الدین روح‌آبادی، شارح فارسی کتاب «أربعین الفقراء» باشد. افزون بر این، معرفی‌کنندگان نسخه مدعی‌اند که حسام‌الدین خود نیز دستی در شعر و شاعری داشته و ابیاتی از سروده‌های خویش را در این شرح آورده است، این در حالی است که هیچ‌گونه شعری از حسام‌الدین مذکور - که تخلص «حسام» داشته است - در نسخه مورد بررسی ما مشاهده نگردید.

نویسنده کتاب «خُطَب» در سرتاسر متن، از ذکر نام، نسب یا هرگونه اطلاعات شناسایی درباره خود امتناع ورزیده است. کتاب با مقدمه‌ای چند سطری آغاز می‌شود که در آن، مؤلف با تعبیر «شکسته» از خود یاد می‌کند: «شکسته را صدیقی اشارت فرمود به ترجمه خُطَب‌الاربعین که از مشاهیر احادیث سید المرسلین است» (بی‌نام، بی‌تا: ا.ر). به گمان بنده «شکسته» صفتی است از سر

فروتنی و تواضع، نه تخلص و عنوان نویسنده و در سرتاسر کتاب، دیگر هیچ نامی از خود نمی‌برد و همین مرام به کاتبان نسخه هم سرایت کرده است، زیرا در هیچ یک از نسخه‌های مورد بررسی، نامی از کاتب یا مؤلف دیده نمی‌شود.^۹ مجموع این شواهد، فرضیه ناشناخته بودن شارح فارسی کتاب «خُطَب» در عصر خود را تقویت می‌نماید. چنانکه، فنگ جین‌یوان به درستی به این نکته اشاره کرده است: «خُطَبات، کتابی است به زبان فارسی، در شرح و تفسیر بر چهل حدیث نبوی، مؤلف و ویراستار این حدیث‌ها، ابن ودعان است، اما مترجم فارسی آن، ناشناخته است» (فنگ، ۱۳۷۷: ۲۵۲).

۴.۲- شیخ مؤلف

در مورد شیخ و مراد مؤلف کتاب، هیچ‌گونه اطلاعات صریحی در دست نیست. این ادعا که حسام‌الدین بن علاء‌الدین نوجابادی از مریدان برهان‌الدین ساغرچی بوده است، اساساً نادرست به نظر می‌رسد؛ زیرا او شارح فارسی کتاب دیگری با عنوان «أربعین الفقراء» بوده است، نه اثری که در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در مورد شیخ برهان‌الدین ساغرچی^{۱۰} (یا صاغرچی)، باید گفت که وی از عرفای قرن هشتم هجری بوده است. گرچه اطلاعات چندانی درباره اصل و نسب او در دست نیست اما بر پایه گزارش‌های سفرنامه ابن بطوطه (۷۰۳-۷۹۹ ق)، می‌توان دانست که وی در نیمه دوم قرن هشتم، در چین اقامت داشته و از جانب امپراتور آن کشور لقب «صدر جهان» یا پیشوای مسلمانان آن سرزمین را دریافت کرده است: «در این شهر [خان‌بالیق یا یکن] در خانه شیخ برهان‌الدین ساغرچی منزل کردم. این شیخ، همان است... به فرمان خان، پیشوای مسلمانان آن کشور شد و لقب «صدر جهان» گرفت» (ابن بطوطه، ۱۳۷۰: ج ۲، ص ۳۰۸).

اطلاعات موجود درباره سال‌های زندگی برهان‌الدین ساغرچی، بیشتر با دوره تألیف کتاب «أربعین الفقراء» همخوانی دارد. در کتاب مورد بررسی ما، نگارنده هیچ اشاره‌ای به نام شیخ خود نمی‌کند؛ با این حال، بر اساس سنت رایج در میان متصوفه، می‌توان با اطمینان گفت که مؤلف نیز دارای شیخی بوده است، چه بسا، همین شیخ او را به نگارش این اثر ترغیب کرده باشد: «چون اشارت این طایفه از صحیفه بی‌ینطق است امتثال لازم شمردم و شروع کردم» (بی‌نام، بی‌تا: ۱). افزون بر این، مؤلف در چند جای دیگر کتاب به شیخی اشاره می‌کند که در زمان تألیف اثر، در قید حیات نبوده است. او با تعبیراتی احترام‌آمیز و معمول در میان عرفا از وی یاد می‌کند، اما هیچ‌گاه نامش را ذکر نمی‌نماید. به نظر می‌رسد شهرت فراگیر آن شیخ به حدی بوده است که نیازی به ذکر نامش احساس نمی‌شده است: «شیخ قدس‌الله روحه‌العزیز، می‌فرمود: اگر همه جهان به انکار تو برخیزند تو بر کار خود باش» (بی‌نام، بی‌تا: ۴۰ ر.).

۵.۲- شیخ مؤلف

در معرفی‌ها و پژوهش‌های انجام‌شده، تاریخ تألیف کتاب «خُطَب» سال ۸۳۵ هجری قمری ذکر شده است. به نظر می‌رسد این تاریخ‌گذاری نادرست باشد، زیرا این تاریخ در واقع مربوط به زمان تألیف کتاب «أربعین الفقراء» است. در متن نسخه خطی «خُطَب»، نه مؤلف و نه کاتب هیچ‌گونه اشاره‌ای به تاریخ تألیف یا کتابت آن نکرده‌اند. اصولاً «کاتبان این گونه نُسخ [نُسخ چینی] به هیچ روی به درج تاریخ کتابت نسخه و نیز نام خویش در ترقیمه اقدام نمی‌کردند» (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۶۹). از محتوای درونی متن نیز نمی‌توان به طور مستقیم زمان نگارش اثر را استنباط کرد، زیرا نویسنده در سراسر کتاب به موضوع اصلی وفادار مانده و هیچ اشاره‌ای به رویدادهای تاریخی معاصر خود نکرده است. با این حال، بر اساس برخی قراین درون‌متنی، می‌توان تاریخ تقریبی تألیف را به بازه زمانی اواخر قرن هفتم هجری قمری نسبت داد.

یکی از مهم‌ترین شواهد درونی، استشهادات متعدد مؤلف به اشعار شاعران فارسی‌زبان است. این اشعار که تقریباً در تمامی صفحات کتاب به چشم می‌خورند، همگی متعلق به شاعران پیش از قرن هشتم هجری و عمدتاً از قرن ششم و اوایل هفتم هستند. هیچ نمونه‌ای از اشعار شاعران متأخرتر در این کتاب مشاهده نمی‌شود. افزون بر این، ساختار زبان و سبک نگارش کتاب با آثار قرون ششم و هفتم هجری همخوانی دارد. به ویژه، نحوه ترکیب‌سازی‌ها، گزینش واژگان و ساختار نحوی جملات، همگی با متون صوفیانه همان دوره همخوانی دارند. با در نظر گرفتن این قراین درون‌متنی و با فقدان سندی قطعی در باب زمان تألیف، می‌توان به صورت تقریبی و با درجه‌ای از اطمینان، تا پیدا شدن سندی معتبر، نگارش کتاب «خُطَب» را متعلق به بازه زمانی اواخر قرن هفتم هجری دانست.

۶.۲- مذهب مؤلف

مؤلف اهل سنت و جماعت است و این امر در لابه‌لای جملات کتاب به وضوح نمایان است: «هر چه نه کتاب و سنت است هوی و بدعت است (بی‌نام، بی‌تا: ۹پ) و در اصول مذهب، پیرو مکتب اشعریان است، چنانکه در مورد اهل ایمان می‌گوید: «اصل شجره ایمان اعتقاد جَنان است و فرع او اقرار لسان و اکل او عمل ارکان» (بی‌نام، بی‌تا: ۲۷پ). این دیدگاه به وضوح بیانگر تمایز بین اشاعره و معتزله است، چرا که اشاعره، بر خلاف معتزله، ایمان را تصدیق قلبی محض می‌دانند و اقرار به زبان و عمل به ارکان را از فروع ایمان، به حساب می‌آورند.

مؤلف برخلاف شیوه مرسوم عصر خود (قرن هفتم) که عصر غلبه متعصبین و کشمکش‌های مذهبی است، به هیچ وجه اهل تعصب نیست، ولی خطرات اهل بدعت و هوا (معتزله) را یادآور شده است و از زمانی که «عدل و انصاف روی درکشد، بدعت مشهور شود و سنت مستور گردد» (بی‌نام، بی‌تا: ۲۴ر). هشدار داده است. از طرفی به امامان شیعه، به ویژه امام‌علی (ع) و امام-جعفر صادق (ع) علاقه خاصی داشته است و در کتاب خود از سخنان و حکمت‌های ایشان، بسیار استفاده کرده است.

۷.۲- نسخه شناسی اثر

از این کتاب، چند نسخه شناسایی شده است که استاد افشار نیز به آن‌ها اشاره کرده‌اند (ن.ک: افشار، ۱۳۶۰: ۹۳). از میان این نسخه‌ها، تصویر سه دست‌نویس اصیل و معتبر در اختیار نگارنده قرار دارد: نخست، تصویر دو دست‌نویس که هر دو به خط نسخ تحریری چینی کتابت شده‌اند. متأسفانه، بر روی برگ‌های آغازین این دو دست‌نویس، هیچ نشانه‌ای که بتواند محل نگهداری آن‌ها را مشخص کند، وجود ندارد؛ با این وجود، بر اساس تحقیقات شی یووانگ، احتمالاً این نسخه‌ها متعلق به کتابخانه دانشکده خاورشناسی پکن هستند. (ن.ک: یووانگ، ۱۳۹۸: ۵۷-۵۸). دست‌نویس سوم، تصویر نسخه‌ای است که متعلق به «کتابخانه دانشگاه پنسیلوانیا» است. این نسخه با شماره ثبت ۸۶۲۵۲، دارای ۳۴۸ صفحه است و در هر صفحه ۱۴ سطر دارد. این نسخه بر روی کاغذ نخودی رنگی کتابت شده و در چند مورد دچار خوردگی و آبدیدگی شده است. مشخصه بارز این نسخه آن است که شروع آیات قرآنی، ابیات و مصراع‌ها در بعضی مواضع با مرکب شنگرف کتابت شده است. ما این نسخه را، اساس کار خود قرار داده‌ایم و تمامی ارجاعات این پژوهش بر اساس همین نسخه خواهد بود.

آغاز و انجام و ترقیمه نسخه اساس به قرار زیر است:

آغاز: لِلَّهِ الْحَمْدُ عَلَىٰ مَنْحَةِ الْغَزَارِ وَ مِنْهُ الْكِبَارِ وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَىٰ نَبِيِّهِ مُحَمَّدٍ سَيِّدِ الْأَبْرَارِ وَ عَلَىٰ آلِهِ وَ صَحْبِهِ الْبَدْرِ الْخَبَارِ وَ عَلَىٰ مَنْ سَلَكَ طَرِيقَهُمْ بِاللَّيْلِ وَ النَّهَارِ. «شکسته [یعنی مولف اثر] را صدیقی اشارت فرمود به ترجمه «خطب اربعین» که از مشاهیر احادیث سید المرسلین است صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَىٰ آلِهِ اجمعین.

انجام: قَدْ أَنْتَهَى شَرْحَ خُطْبِ الْأَرْبَعِينَ مِمَّا جَمَعَهُ إِمَامُ الْقَوْمِ الْهَمَامُ قُدْوَةُ الْمُحَقِّقِينَ، أَسْوَدُ الْمُدَقِّقِينَ، الْمُسْتَخْرِجُ الدَّقَائِقِ، الْمُنْشِئُ الْحَقَائِقِ، حَائِزُ الْمُنْقُولِ وَالْمَعْقُولِ، نَاشِرُ الْفُرُوعِ وَالْأَصُولِ، مُجْمَعُ الْبِدَائِعِ وَالْغَرَائِبِ، مَنبِعُ اللَّطَائِفِ وَالْعَجَائِبِ، مَوْلَانَا تَاجُ الْمَلَّةِ وَالْدِينِ، مِنْهَاجِ الْإِسْلَامِ وَالْمُسْلِمِينَ، أَعْلَمُ الْوَرَى، عِلْمُ الْهُدَى لَا زَالَ وَجْهُ الْعِلْمِ بِنُورِ بَيَانِهِ مُقَمَّرٌ وَبِتَصَانِيفِهِ الْمُسْتَحْسَنَةُ مُكَنَزٌ، رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَجَعَلَ اللَّهُ الْجَنَّةَ مَثْوَاهُ وَطَيْبَ مُطَيَّبَةَ الْمَغْفَرَةِ تَرَاهُ وَاللَّهُ أَعْلَمُ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِكَاتِبِهِ وَلِقَارِئِهِ وَلِنَظَرِهِ.^{۱۲}

ترقیمه:

وَقَعَ الْفَرَاغُ مِنْ تَحْرِيرِ الْخُطْبِ الْأَرْبَعِينَ بَعُونَ اللَّهُ الْمَلِكِ الْحَقِّ الْمُبِينِ
يُلُوحُ الْخَطُّ فِي الْفِرْطَاسِ دَهْرًا وَكَاتِبُهُ رَمِيمٌ فِي التُّرَابِ
يَا نَظْرًا فِيهِ سَلٌ بِاللَّهِ مَرَحْمَةً عَلَى الْمُصَنَّفِ وَأَسْتَغْفِرُ لِصَاحِبِهِ
وَاطْلُبْ لِنَفْسِكَ مِنْ خَيْرٍ تُرِيدُ بِهَا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ غُفْرَانًا لِكَاتِبِهِ^{۱۳}

۸.۲- رسم الخط اثر

در رسم الخط فارسی، از قرن پنجم هجری به بعد، دو شیوه کاملاً متفاوت و گاه ترکیبی از آن دو، دیده می‌شود: یکی اسلوب نگارشی که امروز نیز معمول می‌باشد و دیگر رسم الخطی که به رسم الخط قدیم فارسی شهرت یافته است. (ن.ک: متینی، ۱۳۴۶: ۱۶۱-۱۶۰). در رسم الخط این کتاب، ویژگی‌های کهن و نو با یکدیگر درآمیخته‌اند، اما گرایش مؤلف یا کاتب بیشتر به سوی رسم الخط قدیم، یا به بیانی دیگر، رسم الخط «دوره اول» است. در جدول زیر، مهم‌ترین ویژگی‌های رسم الخط نسخه آمده است:

ویژگی	توضیحات	تصویر
«گ»	در بیشتر موارد، بدون سرکش و به صورت «ک»، نوشته شده است، اما در برخی موارد، به جای سرکش، سه نقطه بالا یا زیر آن گذاشته شده است.	
«ج»	در برخی موارد، با سه نقطه و در مواردی با یک نقطه و به صورت «ج»، نوشته شده است.	
«س»	در بیشتر موارد، این حرف با سه دندانچه نوشته شده است، اما در برخی موارد بدون دندانچه و با سه نقطه در زیر نشان داده شده است.	

	<p>در برخی کلمات، با سه نقطه نوشته شده است، در حالی که همان کلمات در صفحات دیگر با یک نقطه و به صورت «ب»، آمده‌اند.</p>	«پ»
	<p>در مواردی با سه نقطه و به صورت «ز»، و در مواردی دیگر با یک نقطه به صورت «ز»، نوشته شده است.</p>	«ز»
	<p>این صامت، صدایی بین «ف» و «و»، داشته و برای تمایز آن از «ف»، با سه نقطه نوشته می‌شده است. (نک: صادقی، ۱۳۵۰: ۴۴).</p>	«ف»
	<p>آمدن صامت میانجی همزه (ه) پس از مصوت بلند «ا»، در حالت اضافه یا توصیف.</p>	«ه» همزه میانجی
	<p>در برخی موارد، برای یک کلمه دو شیوه کتابت متفاوت وجود دارد.</p>	دو شیوه کتابت

جدول ۱. خصوصیات رسم‌الخطی نسخه

۹.۲- ویژگی‌های سبکی

درک محتوای متن، احساس، اندیشه و جهان‌بینی نویسنده بدون تحلیل سبک‌شناختی اثر ناممکن است، چرا که «سبک» در واقع کنش و واکنش معنی و شکل در گفتار و نوشتار است» (عبادیان، ۱۳۷۲: ۹). هر سبک، مجموعه‌ای از مشخصه‌های زبانی، ادبی و فکری را در بر می‌گیرد و به پژوهشگر این امکان را می‌دهد که با وجود تعدد سبک‌ها، بتواند سبک خاصی را از دیگر سبک‌ها متمایز کند.

۹.۲.۱- سطح زبانی

این که یک نویسنده از میان مواد اولیه‌ی موجود، دست به انتخاب‌های خاصی می‌زند، نکته‌ای حائز اهمیت است. سطح زبانی را در سه زیرسطح «آوایی»، «واژگانی» و «نحوی» مورد بررسی قرار می‌دهیم:

۹.۲.۱.۱- سطح آوایی

الف. *ایدا* ← *ایت*: مهم‌ترین ویژگی آوایی کتاب *خُطَب*، ابدال شناسه‌ی فعل دوم شخص جمع از صورت *ایدا* به *ایت* است. این ویژگی یکی از شاخصه‌های زبانی گونه‌ی *ماوراءالنهر* (فرارودی) به‌شمار می‌رود (ن.ک: افشار، ۱۳۶۰: ۹۴). برای نمونه: «از نهی او اندیشه کنیت تا در معصیت دلیری نکنیت» (بی‌نام، بی‌تا: ۱۵ پ)؛ «بدانیت واگاه باشیت، بشنویت و پند گیریت» (بی‌نام، بی‌تا: ۱۸ ر).

ب. تغییر مصوت‌های کوتاه: برای نمونه، تبدیل *al* به *ol* در واژه «جوانان» (بی‌نام، بی‌تا: ۵۳ پ) و نیز، تبدیل *el* به *ol* در واژه «نُفرت» (بی‌نام، بی‌تا: ۱۰۷ پ). از این دست موارد است. بسیاری از این‌گونه تلفظ‌ها یا ریشه در زبان پهلوی دارند، یا بازتابی

از ویژگی‌های گویشی و لهجه‌ای کاتب یا مؤلف به شمار می‌روند. برای مثال، تلفظ واژه «جوانان» با صورت پهلوی آن، یعنی *jūvān* (فره‌وشی، ۱۳۵۲: ۱۷۲) مطابقت دارد.

ج. تخفیف: این نوع کاربرد مربوط به لهجه نویسنده و ویژگی‌های زبانی اوست. همچنین، این کاربرد با توجه به مخاطبان اصلی مجالس و عطا، که عمدتاً گروه‌های جمعیتی با سطوح سواد پایین و گرایش‌های زبانی عامیانه بودند، قابل توجیه است. برای نمونه: «از خدای بت‌رس در کار ما، و ما را در بلا مانداز» (بی‌نام، بی‌تا: ۴۴ ر)؛ «در تیه بنی اسرائیل پانزده شباروز سرگردان بودم» (بی‌نام، بی‌تا: ۳۴ ر).

۲.۱.۹.۲ - سطح واژگانی

الف. کاربرد لغات و عبارات عربی: کتاب خُطَب اثری عرفانی است و همچون دیگر آثار عرفانی زبان فارسی، از قرآن کریم و احادیث تأثیر پذیرفته است. نویسنده در به‌کارگیری واژگان عربی، به‌ویژه در آغاز خطبه‌ها و در بخش‌هایی که به سجده‌پردازی گرایش دارد، دچار افراط شده است: «این خبر را که مشتمل است بر مواعظ شافی و نصایح وافیه خبر اُمت، بحر حکمت» (بی‌نام، بی‌تا: ۴۹ پ). اگرچه بسامد جملات و تعابیر عربی در این اثر بالاست، در اغلب موارد این عبارات به‌منزله‌ی «استشهاد» برای تأیید یا تبیین محتوای کلام به‌کار رفته‌اند. برای نمونه: «قال یحیی بن معاذ رحمه‌الله: الْجُوعُ نُورٌ، وَالشَّبَعُ نَارٌ، وَالشَّهْوَةُ مِثْلُ الْحَطَبِ...»^{۱۴} (بی‌نام، بی‌تا: ۸۶ پ). چنان‌که در ادامه نیز خواهد آمد، نویسنده در تمامی این موارد، متن عربی را به زبان فارسی ترجمه کرده است.

ب. کاربرد واژگان کهن فرارودی: «یا داؤد اصحاب خود را منع کن [از خوردن] آرزوانه» (بی‌نام، بی‌تا: ۷۴ ر)؛ «دنیا بازآری است و درو اُخریان از نیک و بد» (بی‌نام، بی‌تا: ۱۲ پ)؛ «اُستوار کارتر شما کسی است که استعداد مرگ نیکوتر می‌کند» (بی‌نام، بی‌تا: ۱۷ پ).

ج. کاربرد واژگان حسی و تصویرآفرینی: «دنیا حطامی است نقد، خوانی است نهاده و برو فاجر و مؤمن و کافر نشسته، کاسه است و کس و سگ ازو می‌خورند» (بی‌نام، بی‌تا: ۱۵۷ پ)؛ «زینهار تا در ساختن توشه آخرت تأخیر روا نداری که راه مخوفست و رفیقان ناموافق و رحلت نزدیک و هنگام حرکت نامعلوم» (بی‌نام، بی‌تا: ۱۸ ر).

۳.۱.۹.۲ - سطح نحوی

الف. کوتاهی جملات: در کتاب خُطَب، جملات کوتاه و مستقل فراوانند که یا با حرف ربط «و» (سبک هم‌پایه) یا از طریق معنای جمله‌ها (سبک گسسته) به یکدیگر پیوند یافته‌اند: «و ندامت سود ندارد و غیبت عین شود و عذر مسموع نبود و تقدیر تغییر نپذیرد و نوشته مبدل نشود» (بی‌نام، بی‌تا: ۹۳ ر)؛ «شربتی آب به من داد، خوردم، سی سال سختی آن در دلَم ماند» (بی‌نام، بی‌تا: ۳۴ ر).

ب. بکاربردن ضمیر «او» در غیرانسان: «این راهست که من شما را به سلوک او می‌خوانم» (بی‌نام، بی‌تا: ۱۰۱ پ)؛ «فریفتشان دنیا تا از عواقب اندیشه نکردند و به حسن ظاهر او درافتادند» (بی‌نام، بی‌تا: ۱۲۲ ر)؛ «دو کار سهلست و اجر و ثواب او عظیم» (بی‌نام، بی‌تا: ۶۵ ر).

ج. حذف شناسه فعل در صیغه‌های جمع: «ما را امان داده‌اند و از عُموم کُلِّ نَفْسٍ دَانِقَهُ الْمَوْتِ مَخْصُوصِ كَرْدِ» (بی‌نام، بی‌تا: ۴ ر)؛ «با اخلاق سیئه الف گرفته‌ایم و اعمال حسنه را بگداشته» (بی‌نام، بی‌تا: ۴ ر).

مهم‌ترین ویژگی زبانی کتاب خُطَب، فارسی‌گرایی مؤلف آن است. این اثر برای مردم ماوراءالنهر یا مسلمانان شرق عالم اسلامی تألیف شده است. ماوراءالنهر، خاستگاه زبان فارسی به‌شمار می‌رود؛ چنان‌که در همان سده‌های نخستین اسلامی، به‌دلیل ناآشنایی و بی‌علاقگی مردم آن دیار به زبان عربی، بسیاری از متون به فارسی ترجمه شدند. این علاقه و دلبستگی به زبان

فارسی، قرن‌ها ادامه داشته است. (ن.ک: نرشخی، ۱۳۵۱: ۶۷). مؤلف، پس از آوردن جمله یا بیت‌ی به زبان عربی، بی‌درنگ به ترجمه فارسی آن می‌پردازد و نمونه‌هایی برجسته از نثر روان فارسی با واژگان کهن پدید می‌آورد. این رویکرد نشان می‌دهد که مخاطبان کتاب، به‌طور کلی آشنایی چندانی با زبان عربی نداشته‌اند:

أَمْنْتُ مَوْتِي وَمَوْتِي سَوْفَ يَأْتِينِي وَ خَفْتُ رِزْقِي وَ رِزْقِي لَيْسَ يَعْدُونِي
أَمْرَانِ أَمْرَانِ ضَلَّ الْعَقْلُ بَيْنَهُمَا أَمْنِي مِنَ الْخَوْفِ وَ خَوْفِي فُوتَ مَأْمُونِي

معنی این دو بیت این است، ایمنم از مرگ و مرگ آمدنی و می‌ترسم از روزی و روزی از من ناگدشتی، این دوکار عجب است و عقل در این دو کارگمراه شد. ایمن بودن از ترسیدنی، یعنی مرگ و ترسیدن از ناترسیدنی یعنی روزی و چون غفلت غالب شود، بنده غم بندگی فراموش کند و غم روزی خورد (بی‌نام، بی تا: ۷۷ پ).

۲.۹.۲- سطح ادبی

در کتاب «خُطَب»، نمونه‌هایی از تمامی صنایع ادبی رایج در نثر قرن هفتم هجری دیده می‌شود. بررسی این اثر نشان می‌دهد که با ساختاری مشابه «مجالس مکتوب» روبرو هستیم؛ مجالسی که با هدف ارائه شفاهی برای مخاطبان عام تدوین شده‌اند. اگرچه هدف اصلی این مجالس، آموزش و ارشاد اخلاقی و دینی بوده است، اما این امر بدان معنا نیست که فاقد عناصر ذوقی و ادبی باشند. در حقیقت بسیاری از نویسندگان آثار تعلیمی و اخلاقی در ادب فارسی، به منظور جذاب‌تر ساختن مطالب از زبان هنری، داستان‌ها، تمثیلات، اشعار و دیگر آرایه‌های ادبی بهره برده‌اند. از این رو مؤلف «خُطَب» نیز توجه ویژه‌ای به بهره‌گیری از صنایع ادبی داشته و در این میان بیشترین استفاده را از صورخیال کرده است. جلوه‌های صورخیال در کتاب «خُطَب» عبارتند از:

الف. تشبیه (۲۸۶ مورد): در میان صور خیال به کار رفته در کتاب خُطَب، «تشبیه» بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده است. در نثرهای صوفیانه «تشبیه تنها جنبه صورخیال ندارد، بلکه در توضیح مسائل ذهنی و مجرد از راه عینی کردن آن‌ها، هدف نویسنده است» (غلامرضایی، ۱۳۸۸: ۴۱۷). بیشتر تشبیه‌های به کار رفته در این اثر از نوع «اضافه تشبیهی» هستند و در بسیاری از این ترکیبات، مشبه امری عقلی و مشبه‌به امری حسی است: «مرکب حیات» (بی‌نام، بی تا: ۷۸ ر)؛ «دایره انصاف» (بی‌نام، بی تا: ۸۴ ر)؛ «آتش عشق» (بی‌نام، بی تا: ۹۰ پ). نکته قابل توجه در ساختار صوری این ترکیبات آن است که مشبه در برخی از این تشبیه‌ها برگرفته از بخش‌هایی از آیات قرآن یا احادیث نبوی است. برای نمونه: «شیخ الشیوخ خلوت‌خانه لی مع الله وقت، مدرس مدرسه انا اعلمکم بالله» (بی‌نام، بی تا: ۱۱۱ پ).

ب. استعاره (۱۹۲ مورد): پس از تشبیه، استعاره، دومین آرایه پرتکرار در این اثر محسوب می‌شود. بررسی‌ها نشان می‌دهد که بیشتر استعاره‌های به کار رفته، از نوع «استعاره مکنیه تخیلیه» و در ساختار «اضافی» می‌باشند: «دست هوا» (بی‌نام، بی تا: ۱۰۲ ر)؛ «گوش دل» (بی‌نام، بی تا: ۴۲ ر)؛ «شکم خاک» (بی‌نام، بی تا: ۷۸ ر). استعاره به دلیل قابلیت تجسم‌بخشی، ابزار مناسبی برای بیان مفاهیم انتزاعی و روحانی به‌شمار می‌آید.

ج. کنایه (۱۳۰ مورد): کنایه‌های بکار رفته در این کتاب کلیشه‌ای و تکراری هستند و انتقال به معنای مقصود به آسانی صورت می‌گیرد: «انتظام امور او چون ابر تابستان کم بقاست و بر وفای او کیسه نتوان دوخت» (بی‌نام، بی تا: ۱۲۲ پ)؛ «خاین ظالم است، به گز و ترازو ظلم می‌کند» (بی‌نام، بی تا: ۸۱ پ)؛ «دل بر دوستی کلبه عنا وقف کردن» (بی‌نام، بی تا: ۹۰ ر).

د. مجاز (۳۴ مورد): «مجاز»، کمترین فراوانی را در میان صورخیال به خود اختصاص داده است. دلیل این امر آن است که هدف اصلی از مواظ، انتقال سریع و واضح معناست. این در حالی است که کاربرد مجاز می‌تواند مستلزم تعمق بیشتری باشد، امری که با ماهیت و عطا، که غالباً مبتنی بر وضوح و صراحت است، سازگاری ندارد. برای نمونه: «از جمله آن نصایح شافی این کلمه جامع است» (بی‌نام، بی‌تا: ۱۳۷ پ)؛ اگر همه جهان به انکار تو برخیزند (بی‌نام، بی‌تا: ۴۰ ر).

از منظر صنایع بدیعی، «سجع» به عنوان پرکاربردترین عنصر بدیعی در کتاب «خُطَب» به شمار می‌رود. واز میان انواع سجع، مؤلف علاقه ویژه‌ای به سجع متوازی، نشان داده است. «علم او بر رسته بود نه بر بسته» (بی‌نام، بی‌تا: ۲۳ ر)؛ «داند که زندان شکسته است و بند گسسته و از دشمنان رسته و به دوست پیوسته» (بی‌نام، بی‌تا: ۹۸ ر).

همچنین در سرتاسر کتاب، تضمین از اشعار، آیات، احادیث، سخنان و اقوال بزرگان تصوف به چشم می‌خورد، با این حال، باید توجه داشت که نثر کتاب ماهیت و عطا و تذکیر دارد و هدف از اقتباس آیات و احادیث، نه آرایش کلام، بلکه بیشتر تاکید و تأیید محتوای آن بوده است.

۲.۹.۳- سطح فکری

در کار هر هنرمند، یک درون‌مایه مسلط وجود دارد که در «لابه‌لای تصویرها، در فرم، ساختارها و در مفهوم و مضمون آثارش حضور دارد» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۷۶). محوری‌ترین اندیشه‌ای که رد آن در سرتاسر کتاب دیده می‌شود، اندیشه مرگ است. به طوری که واژه «مرگ» و جملات و عباراتی که بر این مفهوم دلالت می‌کنند، ۲۳۶ بار تکرار شده است. برای درک چرایی این محوریت، توجه به محتوا و بافت‌های گوناگون پیرامون اثر (عوامل محیطی و زمینه‌ای) ضروری است. نخست آنکه، محتوا و موضوع کتاب در پرداخت و تأکید بر موضوع مرگ و تفکر درباره آن نقش بسزایی دارد. از آنجا که این اثر ماهیتی خطابی و اندرزی دارد، مفهوم مرگ در این زمینه معنایی ویژه می‌یابد. در چنین آثاری، برجسته ساختن مرگ، به‌ویژه برای مخاطبان عام، یکی از کارآمدترین ابزارهای تأثیرگذاری محسوب می‌شود. افزون بر این با در نظر گرفتن بافت تاریخی و اجتماعی قرن هفتم که با جنگ‌ها و خونریزی‌های پیاپی همراه بوده است، می‌توان دریافت که این وضعیت پرتلاطم نیز در برجسته شدن اندیشه مرگ در ذهن نویسنده نقش داشته است. رویارویی مستمر با مرگ در چنین دورانی می‌تواند ضرورت توجه به زندگی پس از مرگ و بی‌ارزشی دلبستگی به دنیای فانی را در نظر نویسنده تقویت کرده باشد. در مجموع نویسنده با نگرشی عرفانی و مذهبی به موضوع مرگ می‌نگرد چرا که معتقد است: «هر که مرگ را بسیار یاد کند حق تعالی او را به سه کرامت مکرّم دارد: تعجیل توبه، قناعت به قوت و نشاط به عبادت» (بی‌نام، بی‌تا: ۱۷ پ). و تلاش دارد با این ابزار به مخاطب هشدار دهد که «هر که در دنیاست مسافر سفر آخرت است» (بی‌نام، بی‌تا: ۳۴ پ) و بر همین اساس «عقل باید توشه خانه گور بسازد، آمادگی روز نشور کند» (بی‌نام، بی‌تا: ۱۸ پ).

۳- نتیجه‌گیری

آموزش‌های دینی در چین که از آن با عنوان «تعلیمات مسجدی» نام می‌برند، بیشتر به زبان فارسی بوده است. یکی از کتاب‌های فارسی که در این آموزش‌ها از آن استفاده می‌شده است، کتابی موسوم به «خُطَب» است. معرفی‌هایی که تاکنون از این کتاب صورت گرفته است و اطلاعاتی که در مورد نام کتاب، نام شارح فارسی آن، سال تالیف و همچنین در مورد اصل احادیث آن به دست داده‌اند، به کلی نادرست و مربوط به کتاب دیگری به نام «أربعین الفقراء» است. این کتاب شرح فارسی و تفسیر عرفانی «خُطَب الاربعین» ابن ودعان است. شارح در این تفسیر به شیوه عرفا و متصوفه به شرح و تفسیر «أربعون الودعانیه» ابن ودعان به زبان فارسی پرداخته است. از روی شواهد شعری و قراین سبکی می‌توان تاریخ احتمالی تالیف کتاب را، اواخر قرن هفتم دانست. از ویژگی‌های برجسته زبانی این متن می‌توان به تبدیل «ید» به «یت» در سطح آوایی، کوتاهی جملات در سطح نحوی

و استفاده از واژگان مربوط به حوزه فرارود در بُعد واژگانی اشاره کرد. در مجموع، فارسی‌گرایی مهم‌ترین ویژگی زبانی این اثر محسوب می‌شود. در میان صنایع ادبی، بیشترین بهره‌گیری از صورخیال، به‌ویژه تشبیه صورت گرفته است و در قلمرو صنایع بدیعی نیز، سجع و تضمین کاربرد بیشتری داشته‌اند. از منظر فکری، محوری‌ترین اندیشه، مفهوم مرگ با نگرشی عرفانی است که از تعامل محتوای خطابی و اندرزی کتاب و بافت سیاسی-اجتماعی آن دوره پدید آمده است.

یادداشت‌ها

۱. حوزه ادبی ماوراءالنهر به عنوان بزرگترین و پربرترین حوزه‌های ادبی زبان فارسی شناخته می‌شود (ن. ک: اشمیت، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۴۷۳). با در نظر گرفتن فرضیه نگارش کتاب حاضر در چین، به دلیل همجواری با ماوراءالنهر، قطعاً باید از نظر ساختاری، تحت تأثیر این حوزه قرار گرفته باشد.

۲. دائوئیسیم (تائوئیسیم). در اینجا به معنی «تصوف» به کار رفته است. ن. ک: فنگ، ۱۳۷۷: ۲۵۳.

۳. نوکنفوسیوسی، تلفیق اسلام و اندیشه کنفوسیوسی. ن. ک: فنگ، ۱۳۷۷. صص: ۱۹۰-۲۰۲.

۴. ترجمه فارسی عبارت بدین گونه است: «حدیث نوزدهم از عایشه صدیقه... فرمود: رسول خدا صلی الله علیه و سلم... هرگز از نان جو سیر نشد.»

۵. ترجمه فارسی عبارت بدین گونه است: «أربعین الفقراء: این کتاب نوشته حسام‌الدین بن علاء‌الروح آبادی است. شرحی است بر چهل حدیث حافظی بخاری. احتمالاً (محمد بن ابی‌الفتح بخاری الحافظ) در فضیلت فقر، فقر و اولیای الهی. احادیث با نثر و شعر فارسی، بر اساس اصطلاحات صوفیانه اهل سنت، شرح داده شده‌اند. به نظر می‌رسد این حافظی، استاد شارح بوده است، زیرا در مقدمه با نهایت احترام از او نام برده شده است. همچنین به صراحت ذکر شده که این شرح به درخواست شیخ حسین عارف تألیف شده است. آغاز آن: حمد و ستایش...»

۶. ترجمه فارسی عبارت بدین گونه است: «برای هر چیزی کلیدی است و کلید بهشت، دوستی فقرا است.»

۷. در ارجاعات درون‌متنی، «ر» نشانه روی برگ و «پ» نشانه پشت برگ است.

۸. نگارنده به سه نسخه از این اثر دسترسی دارد: دو نسخه متعلق به دانشکده خاورشناسی پکن و یک نسخه متعلق به کتابخانه دانشگاه پنسیلوانیا. بررسی کتیبه نسخه‌های دانشکده خاورشناسی نشان می‌دهد که در کتیبه یکی از آنها عنوان کتاب، «خُطَب» و در دیگری «خُطَبَات» ذکر شده است.

۹. کاتبان نسخ چینی به‌هیچ روی به ثبت تاریخ کتابت نسخه و نیز به درج نام خویش و مؤلف در ترقیمه یا انجامه مبادرت نمی‌کردند، و ادب ترقیمه‌نویسی بر خلاف کانون‌های دیگر نسخه‌پردازی مبتنی بر نوشتن نام مؤلف و کاتب و همچنین تاریخ کتابت بوده است. (ن. ک: مایل هروی، ۱۳۷۹: ۶۹).

۱۰. برای آگاهی از احوال شیخ برهان‌الدین ساغرچی، ن. ک: جنید شیرازی، ۱۳۲۸. صص: ۴۹۸-۵۱۰.

۱۱. ترجمه فارسی عبارت بدین گونه است: «ستایش مخصوص خداست به‌خاطر بخشش‌های فراوان و نعمت‌های بزرگش. و درود خدا بر پیامبرش محمد، سرور نیکان و بر خاندان و یاران نیکوکارش که چون ماه شب چهارده‌اند و بر هر کس راه ایشان را شب و روز ببیند.»

۱۲. ترجمه فارسی عبارت بدین گونه است: «شرح «خطب أربعین» تمام شد؛ آنچه را که پیشوای قوم، آن سرور گرامی، الگوی محققان، سرمشق دقیق‌نظران، استخراج‌کننده ظرافت‌ها، آفریننده حقایق، دارنده [علوم] منقول و معقول، نشردهنده فروع و اصول، مجمع بدیع‌ها و غرایب، سرچشمه لطایف و عجایب، مولای ما، تاج ملت و دین، راه و روش اسلام و مسلمانان، داناترین خلق، و نشانه هدایت، گردآوری کرده است. همواره چهره دانش به نور بیان او روشن و با تألیفات پسندیده‌اش گنجینه‌ای پر بار باد. رحمت خدا بر او باد و خداوند بهشت را جایگاهش قرار دهد و خاک قبرش را با عطر مغفرت خوشبو گرداند. و خدا داناتر است. پروردگارا! نگارنده، خواننده و بیننده این اثر را بیامرز.»

۱۳. ترجمه ابیات فارسی عبارت بدین گونه است: «نگارش [شرح] خطبه‌های اربعین با یاری خداوند، پادشاه برحق آشکار، تمام شد. / خط تا همیشه بر روی کاغذ می‌درخشد، در حالی که نویسنده‌اش در خاک پوسیده است. / ای نگرنده آن، به خدا سوگند، برای نویسنده‌اش درخواست رحمت کن و برای صاحب آن آمرزش بخواه. / و برای خودت هر خبری را که می‌خواهی درخواست کن و سپس، برای نویسنده آن [کاتب] طلب آمرزش کن.»

۱۴. ترجمه فارسی عبارت بدین گونه است: یحیی بن معاذ -رحمه‌الله- فرمود: «گرسنگی نور است و سیری آتش است و شهوت مانند هیزم است...»

فهرست منابع

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

۱. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله. (۱۳۷۰). *سفرنامه*. ترجمه محمد علی موحد. جلد ۱ و ۲. چاپ پنجم. تهران: آگه.
۲. اشمیت، رودیگر. (۱۳۸۵). *راهنمای زبان های ایرانی*. ترجمه زیر نظر حسن رضایی باغبیدی. جلد ۲. تهران: فقتوس.
۳. افشار، ایرج. (۱۳۶۰). *دو کتاب نادیده در چین*. مجله آینده. سال هفتم. شماره ۱-۲. صص: ۹۱-۹۵.
۴. امام، سید جلال. (۱۳۹۱). «بررسی تاریخی سهم زبان فارسی در فرهنگ مسلمانان چین از آغاز تاکنون». *فصلنامه تاریخ اسلام*. سال ۱۳. شماره ۳. صص: ۱۸۹-۲۲۹.
۵. انصاری قمی، حسن. (۱۳۸۶). «گذر از اخوان الصفا ایسماعیلی به زبیده از مسیر امامیه». *کتاب ماه دین*. سال ۱۰ و ۱۱. شماره ۱۲۰ و ۱۲۱ و ۱۲۲. صص: ۴-۱۵.
۶. بی‌نام. (بی‌تا). *خُطَب*. تصویر دستنویس «ک»، به شماره ۸۶۲۵۲، اصل دستنویس متعلق به کتابخانه دانشگاه پنسیلوانیا.
۷. بی‌نام. (بی‌تا). *خُطَب*. تصویر دستنویس «خ»، اصل دستنویس احتمالاً متعلق به دانشکده خاورشناسی پکن.
۸. بی‌نام. (بی‌تا). *خُطَب*. تصویر دستنویس «پ»، اصل دستنویس احتمالاً متعلق به دانشکده خاورشناسی پکن.
۹. جنید شیرازی، ابوالقاسم معین‌الدین. (۱۳۲۸). *شد الأزار فی حط الأوزار عن زوار المزار*. تصحیه و تحشیه: محمد بن عبدالوهاب قزوینی عباس اقبال. تهران: چاپخانه مجلس.
۱۰. خطایی، علی اکبر. (۱۳۷۲). *خطای نامه*. گرد آورنده ایرج افشار. تهران: مرکز اسناد.
۱۱. صدراپی خویی، علی؛ حافظیان، ابوالفضل. (۱۳۸۸). *فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی*. به کوشش مصطفی درایتی. تهران: انتشارات مجلس شورای اسلامی.
۱۲. دانش پژوه، محمد تقی. (۱۳۶۲). «نگاهی گذرا به پیوند فرهنگی ایران و چین». *نشریه نسخه های خطی*. جلد ۱۱-۱۲. صص: ۱۰۰۶-۱۰۳۴.
۱۳. غلامرضایی، محمد. (۱۳۸۸). *سبک شناسی نفرهای صوفیانه، از اوایل قرن پنجم تا اوایل قرن هشتم (کلیات)*. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
۱۴. فتوحی، محمود. (۱۳۸۹). *بلاغت تصویر*. چاپ دوم. تهران: انتشارات سخن.
۱۵. فرهوشی، بهرام. (۱۳۵۲). *فرهنگ پهلوی*. چاپ دوم. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۶. فنگ، جین یوان. (۱۳۷۷). *فرهنگ اسلامی و ایرانی در چین*. ترجمه محمدجواد امیدوار نیا. تهران: ناشر بین‌المللی المهدی.
۱۷. متینی، جلال. (۱۳۴۶). «رسم الخط فارسی در قرن پنجم هجری». *مجله دانشکده ادبیات مشهد*. سال سوم. شماره ۱۰ و ۱۱. صص: ۱۱۵-۲۰۶.
۱۸. مرعشی نجفی، سید محمود. (۱۳۸۹). «کتابداری، آرشیو و نسخه پژوهی». *نشریه میراث شهاب*. شماره ۶۲. صص: ۳-۶۲.
۱۹. مقدادی، بهرام. (۱۳۸۷). *فرهنگ اصطلاحات نقد ادبی*. چاپ دوم. تهران: فکر روز.
۲۰. مایل هروی، نجیب. (۱۳۷۹). *تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه های خطی*. تهران: کتابخانه. موزه و مرکز اسناد مجلس - شورای اسلامی.

۲۱. نرشخی، ابوبکر محمد بن جعفر. (۱۳۵۱). *تاریخ بخارا*. مترجم ابونصراحمد بن محمد بن نصرالقبایوی. تلخیص محمد بن زفرین عمر. تصحیح و تحشیه مدرس رضوی. چاپ اول. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۲۲. نوشاهی، عارف. (۱۳۹۰). *فهرست نسخه‌های خطی فارسی آرشیو ملی پاکستان*. چاپ اول. تهران: میراث مکتوب.
۲۳. یو وانگ، شی (۱۳۹۸). «معرفی و بررسی کتاب شرح خطب‌الاربعین، متنی دینی و عرفانی از چین متعلق به اوایل سده نهم هجری». پایان نامه ارشد، دانشگاه تهران.

ب. منابع عربی

۱. ابن ودعان، محمد. (۱۳۸۰). «الأربعون الودعانية (أربعون حديثاً من أربعين خطبة لرسول الله صلى الله عليه وآله وسلم)». تحقیق: سید محمد جوادحسینی جلالی. *نشریه میراث حدیث شیعه*. قم. دار الحدیث. صص: ۱۸۵-۳۰۶.
۲. الحسینی، السیدأحمد. (۱۴۰۶). «دلیل المخطوطات (۲)». مخطوطات مکتبه الحاج هدایتی. *نشریه ترانتا*. السنة الاولى. العدد ۳. صص: ۵۹-۹۷.

References

- Afshar, Iraj. (1981). "Two Unseen Books in China." *Ayandeh Journal*. Vol. 7. No. 1-2. pp: 91-95. (in Persian)
- Al-Husseini, Al-Sayyid Ahmad. (1986). "Dalil al-Makhtutat (2). Makhtutat Maktabat al-Hajj Hedayati" (Guide to Manuscripts (2). Manuscripts of Haj Hedayati Library). **Nashriyah Turathuna (Our Heritage Journal)**. Vol. 1. No. 3. pp: 59-97. (in Arabic)
- Anonymous. (n.d.). *Khutab (Sermons)*. Manuscript image "K", No. 86252, original manuscript belonging to the University of Pennsylvania Library. (in Persian)
- Anonymous. (n.d.). *Khutab (Sermons)*. Manuscript image "Kh", original manuscript probably belonging to the School of Oriental Studies, Peking University. (in Persian)
- Anonymous. (n.d.). *Khutab (Sermons)*. Manuscript image "P", original manuscript probably belonging to the School of Oriental Studies, Peking University. (in Persian)
- Ansari Qomi, Hassan. (2007). "Transition from Ismaili Ikhwan al-Safa to Zaydiyyah via Imamiyyah." *Ketab-e Mah-e Din (Book of the Month: Religion)*. Vol. 10 & 11. No. 120, 121 & 122. pp: 4-15. (in Persian)
- Danesh Pajooh, Mohammad Taghi. (1983). "A Brief Look at the Cultural Link between Iran and China." *Nashriyeh Naskheh-haye Khatti (Journal of Manuscripts)*. Vol. 11-12. pp: 1006-1034. (in Persian)
- Emam, Seyed Jalal. (2012). "Historical Survey of the Share of Persian Language in the Culture of Chinese Muslims from the Beginning Until Now." *Fasnameh Tarikh-e Islam (Quarterly of Islamic History)*. Vol. 13. No. 3. pp: 189-229. (in Persian)
- Farahvashi, Bahram. (1973). *Farhang-e Pahlavi (Pahlavi Dictionary)*. 2nd ed. Tehran: University of Tehran Press and Publications Institute. (in Persian)
- Feng, Jinyuan. (1998). *Farhang-e Eslami va Irani dar Chin (Islamic and Iranian Culture in China)*. Translated by Mohammad Javad Omidvar Nia. Tehran: Al-Mahdi International Publisher. (in Persian)
- Fotouhi, Mahmoud. (2010). *Balaghat-e Tasvir (Rhetoric of Image)*. 2nd ed. Tehran: Sokhan Publications. (in Persian)

- Gholamrezaei, Mohammad. (2009). *Sabk-shenasi-ye Nathr-haye Sufiyaneh, az Avayel-e Qarn-e Panjom ta Avayel-e Qarn-e Hashtom (Kolliyat) (Stylistics of Sufi Prose, from the Early 5th to the Early 8th Century AH (Generalities))*. Tehran: Shahid Beheshti University Publications. (in Persian)
- Ibn Battuta, Muhammad ibn Abdullah. (1991). *Safarnama (Travelogue)*. Translated by Mohammad Ali Movahed. Vol. 1 & 2. 5th ed. Tehran: Agah. (in Persian)
- Ibn Wad'an, Muhammad. (2001). "Al-Arba'un al-Wad'aniyyah (Arba'un Hadithan min Arba'in Khutbah li Rasul Allah Sallallahu Alayhi wa Alihi wa Sallam)." Research by Seyyed Mohammad Javad Hosseini Jalali. *Nashriyeh Miras-e Hadith-e Shi'ah (Journal of Shi'a Hadith Heritage)*. Qom: Dar al-Hadith. pp: 185-306. (in Arabic)
- Jonayd Shirazi, Abolqasem Moeinoddin. (1949). *Shadd al-Ezar fi Hatt al-Awzar an Zuwwar al-Mazar*. Edited and annotated by Mohammad ibn Abdulwahhab Qazvini, Abbas Eqbal. Tehran: Majles Printing House. (in Persian)
- Khatayi, Ali Akbar. (1993). *Khatayi Nama*. Collected by Iraj Afshar. Tehran: Document Center. (in Persian)
- Mar'ashi Najafi, Seyyed Mahmoud. (2010). "Ketabdari, Archive va Naskheh Pajouhi" (Librarianship, Archiving, and Manuscript Studies). *Nashriyeh Miras-e Shahab (Shahab Heritage Journal)*. No. 62. pp: 3-62. (in Persian)
- Matini, Jalal. (1967). "Rasm-ol-Khat-e Farsi dar Qarn-e Panjom Hejri" (Persian Orthography in the 5th Century AH). *Majaleh Daneshkadeh-ye Adabiyat-e Mashhad (Journal of the Faculty of Literature, Mashhad)*. Vol. 3. No. 10 & 11. pp: 115-206. (in Persian)
- Mayel Heravi, Najib. (2000). *Tarikh-e Naskheh Pardazi va Tashih-e Enteqadi-ye Naskheh-haye Khatti (History of Manuscript Production and Critical Editing of Manuscripts)*. Tehran: Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly. (in Persian)
- Meghdadi, Bahram. (2008). *Farhang-e Estelihat-e Naqd-e Adabi (Dictionary of Literary Criticism Terms)*. 2nd ed. Tehran: Fekr-e Rooz. (in Persian)
- Narshakhi, Abu Bakr Mohammad ibn Ja'far. (1972). *Tarikh-e Bukhara (History of Bukhara)*. Translated by Abu Nasr Ahmad ibn Mohammad ibn Nasr al-Qabavi. Abridged by Mohammad ibn Zafar ibn Omar. Edited and annotated by Modarres Razavi. 1st ed. Tehran: Iran Culture Foundation. (in Persian)
- Noushahi, Aref. (2011). *Fehrest-e Nosakheha-ye Khatti-ye Farsi-ye Archive-e Melli-ye Pakistan (Catalogue of Persian Manuscripts in the National Archives of Pakistan)*. 1st ed. Tehran: Miras-e Maktub. (in Persian)
- Sadraei Khoei, Ali; Hafezian, Abolfazl. (2009). *Fehrest-e Nosakheha-ye Khatti-ye Ketabkhaneh-ye Ayatollah Golpayegani (Catalogue of Manuscripts of Ayatollah Golpayegani Library)*. Edited by Mostafa Derayati. Tehran: Islamic Consultative Assembly Publications. (in Persian)
- Schmitt, Rüdiger. (2006). *Guide to Iranian Languages*. Translated under the supervision of Hassan Rezaei Baghbid. Vol. 2. Tehran: Qoqnoos. (in Persian)
- You Wang, Xi. (2019). "Introduction and Review of Sharh Khutab al-Arba'in, a Religious and Mystical Text from China Belonging to the Early 9th Century AH." *Master's Thesis*, University of Tehran. (in Persian)

پیوست ۱. صفحه آغازین دستنویس نسخه کتابخانه دانشگاه پنسیلوانیا.

پیوست ۲. آغاز خطبه اول دستنویس نسخه دانشگاه خاورشناسی پکن، صفحه ۵.

پیوست ۳. دستنویس نسخه دانشگاه خاورشناسی پکن، صفحه ۶۲.

